

MAHMUD KOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'OTIT-TURK" ASARIDA QO'LLANILGAN ETNOGRAFIK ATAMA VA IBORALAR XUSUSIDA

Azimjon Davlatov

Magistrant, Namangan davlat universiteti, O'zbekiston

ARTICLE INFO.

Kalit so'zar: Mahmud Koshg'ariy, O'rta Osiyo, O'rta Osiyo xalqlari, etnografik atamalar, urf-odat, marosim, sovchilik, xalq tabobati, muomala madaniyati, etiket.

Аннотация

Mazkur maqolada XI asrning buyuk qomusiy olimi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida qo'llanilgan etnografik atama va iboralar tahlil qilingan. Maqolada muallif tomonidan asosiy e'tibor etnografik atama va iboralarning genezisi, evolyutsiyasi, ularning qo'llanilish usullari hamda atamalar klassifikatsiyasiga qaratilgan.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

So'nggi yillarda o'zbek tiliga bo'lgan e'tibor tobora kuchayib bormoqda, bu esa o'zbek tilida sohalarga oid atamalar ya'ni terminlar bilan ishlashga ehtiyojni yuzaga keltirdi. O'z navbatida, terminning ma'nosi va mohiyati uning nomidan kelib chiqadi. Demak, "Terminus" lotincha – "chegara", "chek" so'zlaridan olingan bo'lib, "chekli", "chegaralangan" ya'ni, muayyan sohaga oid, aniqrog'i –bir ma'noli" degan ma'noni anglatadi [1. B. 44].

Ma'lumki, har qanday so'z tug'ilishida bir ma'noli bo'ladi, lekin kishilik jamiyati taraqqiyoti davomida u ko'p ma'noli so'zga aylanib boradi. Lingvistik terminologiyaga bag'ishlangan ilmiy ishlarda har qanday termin so'zdir, lekin har qanday so'z termin bo'lolmaydi, degan fikr ilgari suriladi. Termin cheklanganligi, ya'ni bir ma'noni ifodalaganligi tufayli maxsus kontekstda hamma vaqt o'z ma'nosini saqlaydi. U emotsionallik va ekspressivlik xususiyatlariga ega emas. Ohang yordamida terminning ma'nosi o'zgaraydi [2. P. 264].

O'z navbatida atamalar tuzilishi, mazmuni, kelib chiqishi va qo'llanilishiga ko'ra, iqtisodiy, siyosiy, diniy, madaniy, tarixiy, falsafiy va etnografik atamalarga bo'linadi.

Atamashunoslik fani qadimdan rivojlangan bo'lib, mazkur fan asosan, qadimgi Rim va Gretsiyada taraqqiy etgan edi. Keyinchalik, aniqrog'i, ilk va rivojlangan o'rta asrlar davrida Sharq xalqlarida ham turli fanlarga oid atamalar amaliyotda keng qo'llanila boshlandi. Mazkur jarayonda Muso al Xorazmiy (aniq fanlar), Abu Ali Ibn Sino (tibbiyot), Abu Rayhon Beruniy (tabiiy va ijtimoiy fanlar) hamda Mahmud Koshg'ariy (tarixiy va etnografik)lar muhim rol o'ynadi.

Jumladan, Markaziy Osiyoda rivojlangan o'rta asrlarning yirik allomalaridan biri bo'lgan Mahmud Koshg'ariy o'z davrining buyuk arboblardan bo'lib, etnografiya, lingvistika, xususan, turkiy tillarni o'rganish sohasida mashhur bo'ldi va tarixda o'chmas iz qoldirdi.

Allomaning eng mashhur asari hisoblangan "Devonu lug'otit-turk"da ham bir qator atama va iboralar qo'llanilgan bo'lib, ularning aksariyati hozirgi kunda ham ba'zi bir o'zgarishlarga uchragan holda amaliyotda qo'llanilib kelinmoqda. Mazkur maqolada XI asrning buyuk ma'naviy merosi hisoblangan

“Devonu lug’otit-turk”da qo’llanilgan ba’zi bir atama va iboralarga izoh berilgan.

Jumladan, Mahmud Koshg’ariy o’zining “Devonu lug’otit turk” asarida tabiblar qo’llagan dori va giyoh nomlariga e’tibor qaratib, turkiy xalqlap yashaydigan hududlarda o’sadigan o’simliklardan tayyorlangan dori-darmonlarning turlarini ifodalagan [3. B. 85]. Masalan, *egit* (za’farondan olingan dori), *ibruk* (sutdan tayyorlangan dori), *urumday* (zaharni kesish uchun ishlatiladigan tosh), *ko’zhluk*, *ko’zilduruk* (ko’z shamollashida ishlatiladigan dori), *egir* (qorin og’rig’ida qo’llaniluvchi giyoh), *churni* (oshqozonni tozalovchi dori) va boshqalar.

Mahmud Koshg’ariy o’z navbatida asarda milliy bayramlar masalasiga ham to’xtalib, unga shunday ta’rif bergan edi: “Bazram – odamlar orasida shodlik va kulgu. Gullar ochilgan joylarga *bazram yer*, ya’ni yoqimli yer demakdir. O’g’uzlar hayit kunini bazram deydilar, ya’ni shodlik va yoqimli kun” [4. B. 447]. Haqiqatdan ham bayramlar shunday ruhiy kayfiyatni vujudga keltiradiki, unda odamlar boshqa kunlardagiga nisbatan xursand va shod bo’ladilar. Shunday nuqtai nazardan qaraganda, bayram ma’lum bir vaqtdagi ideal hayot hisoblanadi [5. C. 178].

Mahmud Koshg’ariy o’zining “Devonu lug’otit turk” asarida milliy urf-odatlardan biri bo’lgan sovchilik haqida qiziq ma’lumot beradi. Ma’lumki, sovchilar to’g’risidagi ma’lumotlarni VII–VIII asrlardagi O’rxun-Enasoy bitiklarida ham uchratish mumkin. Buyuk davlat arbobi, hukmdor Tunyuquqning bitiktoshida “*sab*” – “so’z” va “*gap*” ma’nosida ishlatilgan bo’lsa, “Irq bitigi (fol kitobi)”da esa “*sab*” – “so’z”, “*sabchi*” – “xabarchi”, “so’z keltiruvchi” ma’nosida qo’llanilgan. O’rta asrlarning mashhur tilshunos olimi Mahmud Qoshg’ariy ushbu atamani “sovchi-kelin va kuyov o’rtasida bir-biriga xabar eltuvchi” deb izohlagan [6. 122]. “*Sabchi*” degan so’zning ma’nosi “xabarlar yetkazib beruvchi odam”. Olimning “Devoni-lug’atit turk” kitobida “*sovchi*” so’ziga ta’rif berib, uni “kuyov va kelin o’rtasida xabar yetkazuvchi odam” [7. 170], “Xudoning xabar yetkazuvchi insoni” ma’nolarida ishlatgan. Demak yangi oilaning paydo bo’lishida sovchilik udumi uzoq o’tmishda shakllanganligiga amin bo’lamiz.

Xalq o’yinlari haqidagi yozma ma’lumotlarni XI asrda yashagan taniqli turkiyshunos olim Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” asari [8. B. 63]dan ham olish mumkin. Mazkur asarda keltirilgan ma’lumotlar xalq o’yinlarining yuzaga kelish tarixi va evolyusiyasini o’rganish imkonini beradi.

Jumladan, turkiy qavmlar orasida to’p bilan o’ynaladigan qadimiy o’yinlardan biri – “**chavgon**” keng rasm bo’lgan edi. “Devonu lug’otit turk”da bu o’yinga taalluqli bo’lgan quyidagi atamalar keltiriladi: “**Tanguq**”- chavgon o’yinida koptokni tortilgan o’tovdan o’tkazganga beriladigan ipak kiyimlik, “**tasal**”- chavgon o’yini maydonida chegarani belgilab chizilgan chiziq, “**tobiq**”- chavgon bilan uriladigan koptok, to’p [9. 360].

Kattalarning chavgon o’yini asosida “**O’t bandal**” nomli bolalar o’yini yuzaga kelgan. “Bandal” so’zining ma’nosi “bosh qismi cho’qmoqli yog’och” deb izohlanadi. Odatda, bunday cho’qmoqli tayoq bilan chavgon o’yinida koptok urilgan. Bolalar esa bunday cho’qmoqli tayoqlarning uchini yondirib, kechki paytda bir-birlariga tayoqlar o’qtalib o’ynaganlar, shu tufayli bir qadar xavfli bo’lgan, o’ta ehtiyotkorlikni talab qilgan bu o’yin “O’t bandal” deb atalgan. O’yinda faqat o’g’il bolalar ishtirok etib, ularning qo’rqmas, jasur bo’lib ulg’ayishlari nazarda tutilgan. Qadimgi ajdodlarimiz bosqinchi qabilalar hujumini qaytarib, o’zlarini himoya qilishlari uchun jangu jadal sirlarini puxta egallashlari talab qilinardi. Shuning uchun qilichbozlik, nayzabozlik, o’q otish-tirandozlik sirlarini o’zlashtirish maqsadida turli tuman jangovar o’yinlarni ham o’ylab topganlar [10. B. 45].

Tirandozlik o’yini avvaldan hozirlab qo’yilgan maxsus joyda o’tkazilgan. Otish mashqlari uchun mo’ljallangan joy qadimgi turkiylar tilida “amachlik yer” deb atalgan. Merganlikka qiziqadigan yigitlar o’q-yoylarini olib o’sha maydonga yetib borishadi. O’q otiladigan joydan to nishongacha bo’lgan masofa “oqtam”, ya’ni “bir o’q otarli masofadagi yer”, nishon esa qadimgi turkiylar tilida “amach” deb atalgan [11. B. 86]. Nazarimizda, kamondan o’q otish musobaqasi, dastavval, yoshlarning jangovarlik

xususiyatlarini qaror toptirish maqsadida o'tkazilgan. Keyinchalik ana shu muhim hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan harbiy o'yin mashqidan "oltin qoboq" tipidagi tomoshaviy o'yinlar kelib chiqqan.

Tadqiqoytchi A. Sarimsokovning qayd etishicha, Mahmud Qoshg'ariyning e'tiboridan yil taqvimini bilan bog'liq tasavvurlari, urf-odat va marosimlar ham chetda qolmagan [12. C. 9]. Jumladan, mazkur allomaning "*Devonu lug'atit turk*" asarida o'rta asrlarda yashagan turkiy xalqlarning tili, ijtimoiy-siyosiy hayoti, etnik tarkibi, geografik joylashuvi hamda ularning urf-odatlarini, dunyoqarashi, madaniyati va eng muhimi taqvimiy qarashlari borasida katta ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar mavjud.

Qolaversa, tadqiqotchi B. Xalmuratovning ma'lumot berishicha, Mahmud Qoshg'ariyning "*Devonu lug'otit turk*" asarida X–XI asrlarda O'g'uzlar davlatida "qo'vuch-qo'vuch" degan odat mavjud bo'lganligini qayd etilgan. Mazkur odat odamlar orasidagi yovuz ruhlarni haydash uchun bajarilgan. Bunda odamlar biror-bir kishiga yomon ruh ilashgan bo'lsa, qo'llarida sovuq suv olib, uning yuziga sepkanlar. Ushbu tushuncha "qoch-qoch" deb ham atalib, asosan, turli xil ruhlarni qo'rqitish ma'nosida qo'llanilgan [13. B. 13].

O'zbeklar an'anaviy salomlashishining lisoniy tavsifida oila a'zolari va yaqinlarini sog'ligini so'rash ham yetakchilik qilishi allomaning e'tiboridan chetda qolmagan. Alloma ularga nisbatan "esonmi" (esanmi), "omonmi" iboralari ham ko'proq qo'llagan. Mazkur holat qadimgi turkiylarga xos murojaat shakli bo'lib, "*Devonu lug'otit turk*" asarida "esan" atamasi "eson, sog'" ma'nolarini anglatib, "esanmisan" iborasi "sog'misan", "salomatmisan" ma'nolarida qo'llanilgan [14. B. 106].

Mahmud Qoshg'ariyning "*Devonu lug'otit turk*" asarida keltirilgan oila, qarindoshlik va jamoaviy munosabatlardagi muloqot madaniyatida qo'llanilgan murojaat shakllari berilgan [15. B. 12].

Asarda kelishi	Asarda joylashgan o'rni	Ma'nosi
Aba	1 jild, 123 bet	ota yoki ona
Ana	1 jild, 119 bet,	ona,
Acha	1 jild, 114bet	katta opa,
Ata	1 jild, 114 bet	ota
Egetlik	1 jild, 267 bet	yanga, to'y kechasi kelina hamroh ayol
Echa	1 jild, 114 bet	katta opa,
Eka	1 jild, 116 bet	katta opa
Og'a	1 jild, 116 bet,	tajribali, aqlli ko'p yashagan odam,
Boldiz	1 jild, 426 bet.	xotinning singlisi
Baldir ug'ul	1 jild, 425 bet,	o'gay o'g'il
Baldir qiz	1 jild, 425 bet	o'gay qiz
Dada	3 jild, 239 bet.	dada, ota
Ichi	1 jild, 114 bet	yoshi katta aka
Eke	1 jild, 116 bet	Opa
Dede	3 jild, 239 bet.	dada, ota
Jurj –	3 jild, 13 bet	xotining o'g'il ukasi
Kis –	1 jild, 318 bet	Xotun
Namija –	1 jild, 417 bet.	ooja, qaynsinglisining eri
Tafaj –	3 jild,. 256 bet	amaki
Ini	1 jild, 418 bet.	kichik birodar, uka
Uma	1 jild, 118 bet	ona (tubutlar tilida)
Uma	1 jild, 118 bet	qo'noq, mehmon.
Uri –	1 jild, 115 bet	o'g'il bola
Xiz –	3 jild, 238 bet	qiz bola

Chiqan	1 jild, 382 bet	xolaning o'g'li, jiyan
Qoldash	1 jild,, 429 bet	bu so'z ko'proq kattalarning bollariga qo'llanilgan
Qunat	1 jild, 338 bet	bir-birlariga yordam beruvchi insonlar, qo'shnilar, "ul mening qunatim" ul kishi mening qo'shnim, qanotim, yondoshim
Kirdash	1 jild, 429 bet	bir hovlida turuvchi qo'shni
Qazin –	1 jild, 338 bet	qayin, qayin ona, qayin ota
Qaznag'un	1 jild, 481 bet	kuyovning qarindoshlari

Ushbu jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib shuni qayd etish mumkin, zamonaviy o'zbek muloqot madaniyatida qo'llanilayotgan nomlar o'zining etimologiyasiga ko'ra qadimgi turkiylardan vorisiylik asosida ajdodlardan-avlodlarga o'tib kelgan [16. B. 12].

Buxoro vohasi o'zbeklarilarida kurashchi-polvonlarning g'olib chiqqanlariga nisbatan "yiqitmoq" so'zi o'rnida ba'zida "uchirmoq" atamasini qo'llashlari kuzatiladi. Masalan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida ushbu atama "uchirdi" shaklida kelib, aynan "yiqitmoq" ma'nosida kelgan [17. 186]. Voha o'zbeklari muloqot jarayonida erta tongdan kayfiyati bo'lmagan suhbatdoshga nisbatan "Ertalabdan bulutku", "Ertalabki bulutday" kabi iboralar qo'llaniladi [18. 121]. Buni "Devonu lug'atit turk" asari orqali shunday izohlash mumkin, qadimgi turkiylarga xos maqollarning biri "Tongda bulut o'rtansa, uyga yov kirganday bo'lur" qabilida keltiriladi [19. 252].

Bu bilan tongdagi quyoshni to'sgan bulut xush ko'rilmaganligi va mazkur holat yaxshilik alomati emasligiga ishora qilingan. Bugungi kunda suhbatdoshga nisbatan bunday qiyoslash qadimgi turkiylarga xos qarashlar bilan bog'liqligini ko'rish mumkin. Shuningdek, ko'plab ota-ona va yaqin qarindoshlar yaxshi munosabatga undovchi maqollar ham keltiriladi. Jumladan, "Bar baqir, juq oltun (Bor mis (qadrsiz) yo'q oltin)", ya'ni qo'lda bor narsa misdek qadrsiz, qo'lda bo'lmagan narsa oltindek qadri. Ushbu maqol yaqinlar o'rtasida xo'rlanib yurgan, keyinchalik yo'qligida qadri bilinishi ma'nosida qo'llanilgan [20. B. 341–342].

Mazkur asarda muloqot madaniyatida xushmuomali va tavoze'li insonlarga nisbatan "Qutqi er" iborasi qo'llanganligini ko'rish mumkin [21. B. 403]. Ushbu manbada keltirilgan muloqot madaniyatiga oid ma'lumotlar dala tadqiqotlari materiallari bilan qiyosiy taqqoslanib o'rganilganda, so'zlashuv etiketlariga doir ko'plab manbaviy asoslar aniqlandi va ulardan dissertatsiyani yozish jarayonida keng foydalanildi.

Xulosa sifatida shuni qayd etish kerakki, "Devonu lug'otit-turk"da qo'llanilgan atama va iboralarning aksariyati hozirgi kunda ham ba'zi bir o'zgarishlarga uchragan holda amaliyotda qo'llanilib kelinmoqda. Ushbu atama va iboralar o'z navbatida milliy tilimizning sofligini ta'minlashda muhim roly o'ynashi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2005. – Б. 144.
2. Ashirova M. F. Atamalar haqida umumiy ma'lumot // Central Asian research journal for interdisciplinary studies (carjis) google scholar issn:2181-2454 www.carjis.org volume 1 | issue 3 | 2021. – P. 264.
3. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т. 1. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 85.
4. Yuqoridagi asar.... – Б. 447.
5. Мазаев А. И. Праздник как социально–художественное явление. – М.: Наука, 1978. – С. 178.
6. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий диний эътиқод ва маросимлари.... – Б. 122.
7. Махмуд Кошғарий. Девони луғатит турк.... – Б. 170.

8. Yuqoridagi asar... – Б. 63.
9. Yuqoridagi asar... – Б. 360.
10. Йўлдошев С. В. Фарғона водийси аҳолисининг анъанавий халқ ўйинлари. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2019. – Б. 45.
11. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк... – Б. 86.
12. Саримсоков А. А. Календарные обряды узбеков (на основе материалов Ферганской долины). Автореф. дисс.... канд. ист. наук. – Ташкент, 2010. – С. 9; Узбеки. – М.: Наука, 2011. – С. 453; Саримсоков А. А. Ўзбекларнинг тақвимий маросимлари (Фарғона водийси материаллари асосида). – Тошкент: Yangi nashr, 2014.
13. Халмуратов Б. Р. Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзида шомонлик эътиқоди. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2018. – Б. 10.
14. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк... – Б. 106.
15. Нарзиев Н. Н. Ўзбекларнинг анъанавий мулоқот маданияти (тарихий-этнологик тадқиқот). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация автореферати. – Тошкент, 2021. – Б. 12.
16. Yuqoridagi asar..... – Б. 12.
17. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк.... – Б. 186.
18. Нарзиев Н. Н. Ўзбекларнинг анъанавий мулоқот маданияти (тарихий-этнологик тадқиқот).... – Б. 121.
19. Маҳмуд Кошғарий. Девони луғотит турк..... – Б. 252.
20. Yuqoridagi asar... – Б. 341–342.
21. Yuqoridagi asar... – Б. 403.
22. Саримсоков А. А. Календарные обряды узбеков (на основе материалов Ферганской долины). – 2010.
23. Саримсоков А. А. Традиционные календарные взгляды узбеков //Ученый XXI века. – 2020. – №. 1 (60). – С. 24-29.
24. Khalmuratov B. R. ANALYSIS OF ETHNOECOLOGICAL RESEARCH CARRIED OUT IN UZBEKISTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 10. – №. 12. – С. 2081-2087.
25. Khalmuratov B. FERGANA VALLEY IN THE CONTEXT OF HISTORICAL CHANGES //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 4. – С. 883-885.
26. Халмуратов Б. Р. ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ “ПАРИ” КУЛЬТИ БИЛАН БОҒЛИҚ ҚАРАШЛАРИ //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2019. – №. 19.
27. Халмуратов Б. Р. ТАНДИР-ЎЧОҚ ВА У БИЛАН БОҒЛИҚ КУЛЬТЛАР ХУСУСИДА //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2021. – Т. 4. – №. 11.
28. Содирджонов М. М. Изучение проблем человеческого капитала в этносоциологических процессах //В поисках социальной истины. – 2021. – С. 59-69.
29. Содирджонов М. М. Роль трудового воспитания в развитии человеческого капитала //Ученый XXI века. – 2020. – №. 1 (60). – С. 89-92.
30. Mukhriddin Sodirjonov. (2023). SOME FACTORS OF DEVELOPMENT OF SOCIAL CAPITAL. European Journal of Research Development and Sustainability, 4(1), 91-93.